

УДК 111.7

**БАЛАНС КАТЕГОРІЙ «ДУША» І «ТІЛО» У ЛЮДСЬКІЙ СВІДОМОСТІ
ЯК КАТАЛІЗАТОР СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕОРІЙ АНТИЧНОСТІ)****М. С. Василенко**

*бакалавр факультету соціології і права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
marinavas18@gmail.com*

О. Ю. Тургенєва

*кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
pacifermann@mail.ru*

У статті розглянуто погляди філософів часів античності на такі категорії як «душа», «тіло» та «калокагатія» (як синтезуюче поняття гармонії протилежних філософських таборів). Шляхом аналізу авторами виявлено пряму залежність суспільних трансформацій від суб'єктивного сприйняття вищезазначених категорій та вирішення основного питання філософії. Встановлено, що дуалістична природа людини диктує чіткі правила, згідно яких суспільна свідомість, а разом із нею її розвиток, ґрунтуються на особистому рішенні стосовно балансу душевного та тілесного.

Фундаментально протилежні феномени та точки зору поєднуються у синтезуючому понятті, яке зберігає конструктив кожного з вихідних понять та дає поштовх до подальшого розвитку думки; у даному випадку таким синтезуючим поняттям є гармонія. Калокагатія античного суспільства з точки зору сучасності залишається однією із основних причин невщухаючого інтересу до того часу, адже не тільки споконвічна недосяжність ідеалів, проте й постійні суспільні трансформації (серед яких – зміни в царині людських душі та тіла) спонукають людину до пошуку ідеальних форм та істинної гармонії.

Ключові слова: античність, калокагатія, душа, тіло, дуальність, суспільні трансформації.

**THE BALANCE OF «SOUL» AND «BODY» CATEGORIES IN HUMAN CONSCIOUSNESS
AS A CATALYZER OF SOCIAL TRANSFORMATIONS
(IN THE CONTEXT OF ANTIQUE PHILOSOPHICAL THEORIES)****M. S. Vasilenko**

*Bachelor student of Sociology and Law Department
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
marinavas18@gmail.com*

O. Ju. Turgeneva

*PhD in Philosophy, Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
pacifermann@mail.ru*

The article discusses the views of ancient philosophers on such categories as «soul», «body» and «kalokagathia» as a synthesizing concept of harmony of opposing philosophical camps. By the analysis authors discovered a direct correlation of social transformations from the subjective perception of the mentioned categories and the solution of the basic question of philosophy. It is established that the dualistic human nature dictates the precise rules by which the public consciousness and its development with it is based on the personal decision regarding the balance of mental and physical.

The opposite phenomena and points of view are combined fundamentally in a synthesizing concept which saves that positive, that is in each of initial concepts and gives a shove to subsequent development of idea; in this case such synthesizing concept is harmony. Kalokagathia of ancient society from point of contemporaneity it remains one of principal reasons of interest to this period, in fact not only eternal inaccessibility of ideals but also permanent public transformations (among which – change in the spheres of the human soul and body) induce a man to the search of ideal forms and veritable harmony.

Keywords: antiquity, kalokagathia, soul, body, dualism, social transformations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Обґрунтовуючи актуальність проблемного поля, яке безпосередньо стосується категорій «душа» і «тіло», не можемо не відзначити, передусім, що взаємовідношення душі та тіла – одне з «вічних» питань, які людство намагається вирішити протягом всієї історії свого існування. До питань сутності означених категорій звертаються не тільки філософія та теологія, психологія, соціологія, культурологія та інші науки гуманітарного циклу. Крім того, підкреслимо, що рефлексія балансу категорій «душа» та «тіло» відбувається як на буденному, так і на теоретичному рівнях суспільної свідомості; проблеми «душі» та «тіла» є центральними категоріями міфологічного, релігійного та наукового світоглядів.

Отже, проблему балансу душі й тіла людство намагається осягнути та вирішити у безлічі вимірів свого існування. Сьогодні, в умовах інформатизації суспільства, становлення віртуальних феноменів, «постінформаційності» (стан, за якого людина прагне подолати інформаційну перепону між нею та реальним світом і повернутися до тілесних відчуттів, В. Савчук [4]), знецінення традиційних цінностей, розмивання кордонів соціальної, культурної та релігійної ідентичності, трансформації суспільної ролі релігії тощо питання балансу категорій «душа» і «тіло» набуває особливої актуальності. Протягом всієї історії людства змінюються не тільки уявлення про душу і тіло, не тільки ставлення до них людини та суспільства, а й саме місце душі й тіла у соціальному бутті та житті окремого індивіда, їхня сутність; наочно це помітно на прикладі «тіла», яке з часом набуває ознак соціальності, перетворюючись з виключно «природного» на «соціо-природний» феномен.

У даній статті ми, аналізуючи співвідношення категорій «душі» й «тіла», звертаємось до філософських теорій античності, як до теоретико-світоглядного підґрунтя сучасної філософії, а також – як до фундаменту Західної цивілізації як такої, у всьому розмаїтті її вимірів.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Отже, поняття «душа» (лат. *anima*) виникло ще у колісці людства, однак, трансформуючись протягом усієї історії, воно й досі не отримало єдиного чіткого та загально визнаного визначення. Це пов'язано з тим, що розуміння сутності та значення душі сьогодні, як і багато століть тому, все ще формується у рамках суб'єктивного світосприйняття кожної окремої людини; проте «душа» залишається однією із базових абстрактних категорій, що виражає постійно змінні в історичному процесі погляди на внутрішній світ людини.

Парною категорією душі є тіло, і тут слід брати до уваги факт, підкреслений ще І.Кантом: намагаючись осягнути абстрактні, ідеальні категорії (трансценденталії), людська свідомість ніби «пробуксовує»; із розумінням матеріального у людей завжди справи йшли краще, проте суть і природа цього «союзу» завжди цікавила і турбувала.

Пошук начала, першооснови, того, що породило і сформувало людську особистість, мав місце з давніх-давен. Фундамент діалогу позицій вирішення заданого протиріччя було закладено у період класичної античної філософії. «Дуалістична» природа людини розкривається не тільки у єдності душі й тіла, природного та соціального, але й у тому, що людина є водночас елементом і творцем суспільства. Внутрішній стан окремої особистості та її переконання незмінно детермінують ті чи інші процеси, що відбуваються у суспільстві. Вирішення основного питання філософії, а разом із ним і того, яка із категорій – «душа» чи «тіло» – «переважає» у людині, формують суспільну свідомість. Тенденції у людських переконаннях слугують джерелом значущих трансформацій, зокрема культурних. «Друга природа» людини виступає «сценою» поетапного протистояння контр-думок, кожен етап якого є яскравою сторінкою підручника з історії. Співставлення та аналіз античного та сучасного погляду на духовне і матеріальне у людині надає змогу переконатися у детермінованості суспільних явищ індивідуальним вирішенням заданого питання.

На міфологічному етапі свого становлення, первісна людина спромоглася розподілити навколишній світ на тіло (реально існуюче матеріальне) та душу (нематеріальну рушійну трансфо-

рмуючу силу). Саме цей поділ став ґрунтом для виникнення таких вірувань як фетишизм та анімізм. На даному рівні розуміння природи душа визнається невід'ємною частиною усіх природних тіл і явищ, визначальною силою їх безперервних перетворень. Тут має місце явище метемпсихозу, тобто переселення душ. Згадку про це явище можна знайти у давньоіндійських філософських системах: «Як, скинувши старі одяжі, людина бере нові, інші, так, покинувши старе тіло, входить душа (санскр. dehih – дух) у нове, інше» [1, 86].

У давньогрецькій натурфілософії, що базувалась на визначенні субстанції світу як одухотвореної матерії, тобто гілоїзмі, розуміння душі залежало від приналежності до ідеалістичної або матеріалістичної точки зору. Демокрит як представник матеріалістичної точки зору у філософії вважав, що душа – це матеріальна речовина, що складається з дуже легких і рухливих шароподібних атомів вогню. Для нього душа – «річ серед речей», лише частина вічного, нествореного матеріального світу атомів, що рухаються у пустоті. Відповідно приналежності до матеріального світу, душа, як і будь-яке інше тіло, може зруйнуватися, вона не безсмертна, а розсипається після смерті, як і людське тіло. Демокрит дотримувався принципу детермінізму у різноманітних явищах життя. Зокрема поведінку людини він пояснював наявністю так званого «поштовху душі» – матеріального поштовху тіла душею, який і викликає певну дію. Проте відкритим залишилося питання про те, чому цей поштовх виявляється причиною не тільки окремої дії, а й цілого різноманіття варіацій поведінки людини.

На відміну від Демокрита, Платон заперечував детермінованість людської поведінки матеріальними причинами, будучи ідеалістом, він вважав, що людиною керує ідея, якісно відмінна від будь-якої матеріальної речі. На його думку, душа є частиною світу ідей, ідеальних образів реальних речей. Проте час від часу вона «спускається» у реальний світ, вселяючись у тіло, де вона зберігає спогади про перебування у світі ідей. Нічого не пам'ятаючи, душа зберігає лише нечітке прагнення до ідеального, саме тому перед філософом постає завдання спонукати її «згадати» світ ідей. Тіло є у цьому контексті розглядається як в'язниця, у якій знаходиться душа, як її могила. Так Платон формує термін *soma* (тіло) від *sema* («могильна плита», «труна»): «Багато хто вважає, що тіло подібно могильній плиті, що приховує поховану під нею у цьому житті душу ... Душа зазнає покарання ... а плоть служить їй оплотом, аби вона могла вціліти, перебуваючи у тілі, немов у катівні» [3, 400].

Яскравим прикладом поглядів на детермінованість людської поведінки за Платоном є історія страти його вчителя Сократа. Адже не зважаючи на надану можливість відмовитися від своїх поглядів або ж втекти, він не скористався цими можливостями. Сократ вважав за благо залишитися у в'язниці і прийняти те покарання, яке призначило йому суспільство. Для нього смертна кара означала звільнення душі з в'язниці тіла і піднесення у такий бажаний для філософа світ ідей. Ідеї Платона були розвинуті із вчення піфагорійців про душу, як безтілесну та безсмертну сутність. На основі свідoctв Геродота та Ксенофана збереглися відомості про проведення ними обрядів, пов'язаних із вченням про переселення душ, націленими на звільнення душі із кругообігу переродження.

Позбавитися крайності поглядів своїх попередників спромігся Аристотель. Згідно його філософської концепції світ представляється нам як нерозривна єдність матерії і форми. Душу він визначає як форму живого тіла, як його причину та мету водночас. Для визначення такої характеристики душі Аристотель використовує термін «ентелехія», тобто суть речі, її мета і покликання, внутрішня обумовленість, що визначає її існування. У різних істот – різні душі: у рослин – рослинна душа, у тварин-тваринна, а от найвища форма – людська душа – якісно відрізняється від вищезазначених, адже розум, що відрізняє цю душу, здатний функціонувати без тілесних процесів, він користується «формами», і сам являє собою «форму форм». Основою діяльності людського розуму є Логос – божественний розум, загальний закон мислення людини і світу в цілому. Ним же пояснюється і людська поведінка, здатність людини, на відміну від рослини або тварини, на вольову дію. Головною функцією душі, на думку Аристотеля, є реалізація біологічного існування організму. Саме таке значення у майбутньому закріпилося за поняттям «психіка».

На відміну від Демокрита і Платона, Аристотель діалектично розглядав співвідношення чуттєвого та раціонального, сприйняття та мислення; можливі причини людських дій він розглядав системно. Суттєво розрізнивши людську душу і тваринну психіку, він не зміг пояснити поведінку людської душі інакше аніж божественним втручанням. Йому тоді ще не було відомо, що вольові якості і розум людини насправді мають «штучну», соціальну природу.

Таким чином, у період античної філософії погляди на душу і тіло людини розвивалися у постійному протистоянні матеріалістичного та ідеалістичного підходів. У цей період душа розглядається як пояснення усіх незрозумілих явищ людської діяльності, її визначальних особливостей та відмінності від інших живих істот. Елементи вчення Аристотеля та Платона були сприйняті та використані схоластикою, трансформовані у відповідності до християнських уявлень про

безсмертя, неповторність та особливість людської душі. У цей же період історії виникло таке поняття як «калокагатія».

Калокагатія – термін античної естетики та філософії, що означає гармонію духовного і тілесного, зовнішнього та внутрішнього у людині. Цей термін не перекладається і фактично складається із двох слів «прекрасний» і «досконалий»; його значення набувало різного змісту у зв'язку із соціальною диференціацією античного суспільства. Піфагорійці розуміли калокагатію як зумовлену внутрішніми якостями людини зовнішню поведінку. Розуміння калокагатії Геродотом мало аристократичний характер, пов'язаний зі жрецькими традиціями, Платон пов'язував її із родовими особливостями людини, воїнськими доблестями та природними якостями. З появою софістів, термін «калокагатія» став синонімом освіченості і вченості і став застосовуватись не лише по відношенню до софістів, а і загалом до людей високого рівня культури.

Філософське розуміння калокагатії полягало у визначенні її як гармонії внутрішнього і зовнішнього, причому під внутрішнім розумілась мудрість, реалізація якої і приводила людину до калокагатії. Платон трактував її як узгодження душі і тіла, їх гармонію. На його думку калокагатія пов'язана із щастям, розумом, свободою переконань, яка не потребує зовнішнього контролю у вигляді законів, а сама по собі вже є природним вмінням правильно жити і користуватися благами життя. У його праці «Апология» термін «калокагатія» зустрічається у відомому вислові Сократа про незнання, який буквально перекладається як «ми не знаємо нічого прекрасного». Ще одна згадка зустрічається у платонівському творі «Бенкет», де йдеться про те, що промови Сократа стосуються усіх питань, якими цікавиться той, «хто хоче досягти калокагатії». Найбільша трагедія невігластва, на думку Платона, полягає у тому, що людина, не розумна і не калокагатійна, у повній мірі задоволена собою.

Аристотель визначав калокагатію як розумне і безболісне користування чуттєвими та природними благами, такими як багатство, здоров'я тощо. Вона є вираженням цілісності людської душі, її величі, вона властива усім людям, різниця лише у мірі. За Аристотелем калокагатія – це досконала чеснота. У його «Евдемовій етиці» калокагатійною людиною називається та, хто володіє прекрасними благами як такими і практично «діє заради прекрасного». На думку Аристотеля, повнота життя полягає у повноті чесноти, тобто калокагатія є «золотою формулою» щастя, досягти якого дано лише незначній частині громадян, істинним філософам, для яких і зовнішні блага не становлять небезпеки, а лише слугують частиною досконалості. Більшість людей просто не здатна звернутися до калокагатії, оскільки вони у своєму житті керуються лише страхом, а не соромом.

Подальший розвиток психологізму та індивідуалізму у еллінів призвів до того, що калокагатія стала трактуватися як результат моральних вправ та тренувань, як звичайна природна якість людини. Подібна трактовка відрізняється від початкового розуміння і несе радше моралістичний характер. Проте становлення і розуміння поняття гармонії є визначальною рисою часів античності. Як зазначає Лосєв А. Ф., «це зіставлене етично-естетичне поняття – свого роду кентавр. І, так само, як уявлення про людину-коня могло існувати за часів міфологічної давнини, так само і поняття «прекрасно-доброго» могло мати значення лише для епохи, в якій етична та естетична свідомість була, по суті справи, синкретичною, єдиною» [2, 100]. Ідеї калокагатії завдали значного впливу на класичну філософію Європи Нового Часу та на формування еталону досконалої особистості.

Калокагатія як взірець найвищої чесноти, потенційно досяжного ідеалу, пройшла крізь віки. Класична антична філософія подарувала людству два «першоджерела», два погляди на стан речей. Проте, незважаючи на діаметральну протилежність точок зору, розуміння найвищої цінності гармонії та її «форми» у своїй основі майже не різняться. Вирішення основного питання філософії у бік тієї або іншої позиції є особистим рішенням кожної людини, проте дещо знаходиться на кордоні. І значущість цього «дещо» фактично нівелює тло, на якому воно представлене.

ВИСНОВКИ

Сучасне суспільство є полем для суперечок щодо себе самого. Трактування сучасності відбувається двома шляхами, назвемо їх «позитивний» і «негативний» у відповідності ставленню до реалій сьогодення. Дуальність поглядів стала законом функціонування людської свідомості і, відповідно, її поглядів. Якою б не була сучасність, вона не може бути піддана об'єктивному аналізу та сприйняттю сучасниками, в силу згадуваної нами вище «дуалістичності» рефлексії соціального, адже сучасник є одночасно і творцем актуальної соціальної реальності [4], і її учасником, і її дослідником. Проте основні тенденції відображення матеріалістичної та ідеалістичної точок зору у теперішньому часі підкреслити можна.

Зокрема, на наш погляд, в умовах суспільства постмодерну [29] культуру масового вжитку («споживацтво» гонитву за матеріальними благами) [22; 28; 32] та елітарну культуру можна про-

тиставляти як діаметральні категорії, аналогічні тілу і душі. Людина є надскладна істота, детермінованість поведінки якої є постійним джерелом суперечок і неустанних пошуків. Формуючи свій власний світ суспільства і культури, людина реалізує і «розширює» свій внутрішній світ поза межами свого мислення.

Дуальність у всьому залишається закономірністю. Суспільство можна безкінечно довго поділяти на умовні «протилежні категорії». Антична філософія не дарма називається класичною, Відродження та безсмертний інтерес до тих часів є тому доказом. З появою двох фундаментальних протилежних точок зору у філософії виникло і синтезує поняття. Синтезує, оскільки, незважаючи на категоричну протилежність позицій, воно поєднувало у собі те найкраще, що залишається безсумнівним незалежно від переконань. Категорія «гармонія» у тому чи іншому вигляді була присутня у свідомості людини завжди. Калокагатія античного суспільства з точки зору сучасності залишається однією із основних причин невщухаючого інтересу до того часу. Людина є істотою неідеальною, саме тому істинна гармонія завжди знаходиться на крок попереду неї, знаходячи втілення у різноманітних концепціях ідеалів, в ідеї надлюдяності.

Полярні позиції існували та існуватимуть завжди, адже саме діалектична протилежність є джерелом розвитку. Становлення суспільства починається з людини, яка, під впливом виховання, сучасності та безлічі інших соціальнозначущих факторів робить вибір (можливо, іноді без свідомо), який обумовлює її подальше життя та діяльність. Цей процес слугує каталізатором руху на терезах протистояння двох філософських таборів, де перевага у бік того чи іншого відображається у значущих суспільних трансформаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. Негативная диалектика / Т. Адорно. – М. : Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Адорно Т. Эстетическая теория / Т. Адорно. – М. : Республика, 2001. – 527 с.
3. Артемов В.М. Свобода и нравственность / В. М. Артемов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 224 с.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Academia-Центр, МЕДИУМ, 1995. – 305 с.
5. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец официального / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. ун-та, 2000. – 584 с.
6. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2009. – 387 с.
7. Бхагавадгита / Перевод Б. Л.Смирнова. – Ашхабад : ЫЛЫМ, 1978. – 212 с.
8. Вульф К. Антропология : История, культура, философия / К. Вульф. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 269 с.
9. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
10. Дебор Г. Общество спектакля / Ги Дебор. – М. : Логос, 2000. – 183 с.
11. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – 255 с.
12. Камю А. Творчество и свобода : Сборник / А. Камю. – М. : Радуга, 1990. – 602 с.
13. Кузнецов В. Ю. Пересмотреть отношение человека к обществу и к самому себе / В. Ю. Кузнецов // Г. Маркузе. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.

REFERENCES

1. Adorno T. Negativnaja dialektika / T. Adorno. – M. : Nauchnyj mir, 2003. – 374 s.
2. Adorno T. Jesteticheskaja teorija / T. Adorno. – M. : Respublika, 2001. – 527 s.
3. Artemov V. M. Svoboda i npravstvennost' / V. M. Artemov. – M. : «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2007. – 224 s.
4. Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniija / P. Berger, T. Lukman. – M. : Academia-Centr, MEDIUM, 1995. – 305 s.
5. Bodrijar Zh. V teni molchalivogo bol'shinstva, ili Konec oficial'nogo / Zh. Bodrijar. – Ekaterinburg : Izd-vo Ural. gos. un-ta, 2000. – 584 s.
6. Bodrijar Zh. Prozrachnost' zla / Zh. Bodrijar. – M. : Dobrosvet, 2009. – 387 s.
7. Bhagavadgita / Perevod B. L. Smirnova. – Ashhabad : YLYM, 1978. – 212 s.
8. Vul'f K. Antropologija : Istorija, kul'tura, filosofija / K. Vul'f. – SPb. : Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2007. – 269 s.
9. Golovaha E. I., Panina N. V. Social'noe bezumie : istorija, teorija i sovremennaja praktika / E. I. Golovaha, N. V. Panina. – K. : Abris, 1994. – 168 s.
10. Debor G. Obshestvo spektaklja / G. Debor. – M. : Logos, 2000. – 183 s.
11. Il'in I. P. Poststrukturalizm. Dekonstruktivizm. Postmodernizm / I. P. Il'in. – M. : Intrada, 1996. – 255 s.
12. Kamju A. Tvorchestvo i svoboda: Sbornik / A. Kamju. – M. : Raduga, 1990. – 602 s.
13. Kuznecov V. Ju. Peresmotret' otnoshenie cheloveka k obshhestvu i k samomu sebe / V. Ju. Kuznecov // G. Markuze. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek : Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshhestva. – M. : ООО «Izdatel'stvo AST», 2002. – 526 s.

14. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
15. Лебон Г. Психология толпы / Г. Лебон. – М. : КСП+, 1999. – С. 15–254.
16. Лиотар Ж.–Ф. Состояние постмодерна / Ж.–Ф Лиотар. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1998. – 160 с.
17. Личковах В. А., Петрова О. Н. «Зазеркалье» неклассической эстетики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ms-solutions.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1153:2010-08-30-10-34-41&catid=82:2010-08-30-10-24-29&Itemid=136
18. Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий / А. Ф. Лосев, В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1965. – 374 с.
19. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2004. – 240 с.
20. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2009. – 331 с.
21. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек : Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
22. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2007. – 269 с.
23. Писчиков В. С., Холин М. М. Квазидуховность как превращенная форма духовности / В. С. Писчиков, М. М. Холин // Актуальні проблеми духовності : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2006. – С.12–22.
24. Платон. Кратил / Платон // Собрание сочинений в 4 т. : Т.1. – М. : Мысль, 1990. – С. 383–440.
25. Райх В. Сексуальная революция / В. Райх. – М. : ООО «Издательство АСТ», 1997. – 352 с.
26. Савчук В. В. Конверсия искусства. – СПб. : Петрополис, 2001. – 288 с.
27. Савчук В. В. Философ как художник [Электронный ресурс] / В. В. Савчук // Я. (А.Сплинин) и МЫ : к 70-летию профессора Ярослава Анатольевича Слинина. – Режим доступа: http://anthropology.ru/ru/texts/savchuk/actual_04.html
28. Тард Г. Психология толпы / Г. Тард – М. : КСП+, 1999. – 416 с.
29. Федорова І. І. Постмодернізм як феномен сучасної культури : шляхи становлення і трансформації / І. І. Федорова // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – 2001. – № 1. – С.43–49.
30. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
31. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Мн. : ООО «Попурри», 2000. – 672 с.
32. Ясперс К. Власть массы / К. Ясперс. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с.
14. Lebon G. Psihologija narodov i mass / G. Lebon – SPb. : Maket, 1995. – 311 s.
15. Lebon G. Psihologija tolpy / G. Lebon. – M. : KSP+, 1999. – S. 15–254.
16. Liotar Zh.–F. Sostojanie postmoderna / Zh.–F Liotar. – M. : Institut jeksperimental'noj sociologii, 1998. – 160 s.
17. Lichkovah V. A., Petrova O. N. «Zazerkal'e» neklassicheskoj jestetiki [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://ms-solutions.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1153:2010-08-30-10-34-41&catid=82:2010-08-30-10-24-29&Itemid=136
18. Losev A. F., Shestakov V. P. Istorija jesteticheskikh kategorij / A. F. Losev, V. P. Shestakov. – M. : Iskusstvo, 1965. – 374 s.
19. Luman N. Obshhestvo kak social'naja sistema / N. Luman. – M. : Logos, 2004. – 240 s.
20. Markuze G. Odnomernyj chelovek / G. Markuze. – M. : ООО «Izdatel'stvo ACT», 2009. – 331 s.
21. Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek : Issledovanie ideologii razvitogo industrial'nogo obshhestva / G. Markuze. – M. : ООО «Izdatel'stvo ACT», 2002. – 526 s.
22. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass / Hose Ortega-i-Gasset. – M. : ООО «Izdatel'stvo ACT», 2007. – 269 s.
23. Pischikov V. S., Holin M. M. Kvaziduhovnost' kak prevrashhennaja forma duhovnosti / V. S. Pischikov, M. M. Holin // Aktual'ni problemy duhovnosti : zb. nauk. prac'. – Kryvyj Rig, 2006. – S.12–22.
24. Platon. Kratil / Platon // Sbranie sochinenij v 4 t. : T.1. – M. : Mysl', 1990. – S. 383–440.
25. Rajh V. Seksual'naja revolucija / V. Rajh. – M. : ООО «Izdatel'stvo ACT», 1997. – 352 s.
26. Savchuk V. V. Konversija iskusstva. – SPb. : Petropolis, 2001. – 288 s.
27. Savchuk V. V. Filosof kak hudozhnik [Jelektronnyj resurs] / V. V. Savchuk // Ja. (A.Slinin) i MY : k 70-letiju professora Jaroslava Anatol'evicha Slinina. – Rezhim dostupa : http://anthropology.ru/ru/texts/savchuk/actual_04.html
28. Tard G. Psihologija tolpy / G. Tard – M. : KSP+, 1999. – 416 s.
29. Fedorova I. I. Postmodernizm jak fenomen suchasnoi' kul'tury : shljahy stanovlennja i transformacii' / I. I. Fedorova // Visnyk Nacional'nogo tehničnogo universytetu Ukrai'ny «Kyj'vs'kyj politehničnyj instytut». Filosofija. Psihologija. Pedagogika: Zb. nauk. prac'. – 2001. – № 1. – S.43–49.
30. Filosofskij slovar' / pod red. I. T. Frolova. – M. : Politizdat, 1981. – 445 s.
31. Fromm Je. Begstvo ot svobody / Je. Fromm. – Mn. : ООО «Popurri», 2000. – 672 s.
32. Jaspers K. Vlast' massy / K. Jaspers. – M. : Algoritm, 2007. – 272 s.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2012 р.